

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پژوهشکده تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان پژوهش:

جغرافیای تاریخی حلوان

(بررسی علل رشد حلوان پیش از اسلام و زوال آن پس از اسلام)

استاد راهنما:

دکتر نیره دلیر

استاد مشاور:

دکتر مجتبی خلیفه

پژوهشگر:

سجاد فعله گری

اسفند ماه ۱۳۹۴

تقدیم به:

به روح پدر مهربانم که همیشه حامی و پشتیبانم بود

و مادر عزیزم

و کسانی که با صبر و پشتیبانی همیشگی خود در تمامی

عرصه های زندگی؛

امید موفقیت را در دلم زنده نگه داشتند.

به خاطر همه فداکاری های بی دریغشان.

اینک که در پر تو عنایات حضرت حق، مقطع کارشناسی ارشد را به پایان رساندم بر خود لازم می دانم از همه کسانی که در طول دوره تحصیل و کار پایان نامه، به نوعی یار و مددکارم بودند تشکر و قدردانی کنم، هر چند که در این مجال توان نام بردن از تمامی عزیزان بزرگوار را ندارم.

از استاد راهنما سرکار خانم دکتر نیره دلیر و استاد مشاور جناب آقای دکتر مجتبی خلیفه به پاس راهنمایی های ارزنده و علم آموزیشان، و کسانی که بنده را در طی مراحل نگارش پایان نامه از رهنمودهای خود بهره مند ساختند کمال تشکر و امتنان را دارم.

چکیده

در این پژوهش جغرافیایی تاریخی حلوان از زمان ساسانیان تا قرن هشتم ه ق مورد بررسی قرار گرفته است. به منظور دستیابی به درک بهتری از تحولات ایجاد شده در این دوران نیاز است موقعیت مکانی و نقش عوامل جغرافیایی در رویداد تاریخی مورد توجه قرار گیرد براساس اطلاعات موجود، حلوان نام یکی از شهرهای مهم ایران از اواسط دوره ساسانی تا اواخر قرن هشتم ه ق است.

حلوان از نظر موقعیت جغرافیایی در مسیر شاهراه اصلی خراسان به بغداد قرار داشت و همین امر باعث شده بود که در دوره‌های ساسانی علاوه بر موقعیت تجاری کشاورزی ممتاز از مراکز نظامی نیز به شمار می‌آمد. در دوران اسلامی این شهر حیات تمدنی خود را بعد از وقفه‌ای نه‌چندان طولانی بر اثر حملات مسلمانان، دوباره از سرگرفت و اهمیت خود را بازیافت. اما لشکرکشی فاتحان و آشوب‌های محلی و همچنین سوانح طبیعی در سده‌ی هشتم ه ق حلوان را شهری متروک ساخت. در این پژوهش موقعیت جغرافیایی تاریخی حلوان و همچنین سیر تحولات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن و تاثیری که موقعیت جغرافیایی حلوان بر رونق و افول این شهر داشته مورد بررسی قرار گرفته.

کلید واژه: حلوان، جغرافیای تاریخی، اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، عوامل رونق حلوان، عوامل

افول حلوان.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
پیشگفتار	۴
۱-۱ بیان مسأله	۶
۱-۲ موضوع پژوهش	۶
۱-۳ قلمرو پژوهش	۶
۱-۴ اهمیت و ضرورت پژوهش	۶
۱-۵ اهداف پژوهش	۷
۱-۶ سوال‌های پژوهش	۷
۱-۷ موانع پژوهش	۷
۱-۸ فرضیه‌های پژوهش	۸
۱-۹ روش انجام پژوهش	۸
۱-۱۰ پیشینه‌ی موضوع پژوهش	۸
۱-۱۱ معرفی منابع و مأخذ	۹
۱-۱۲ ساختار تحقیق	۱۶
۱-۱۳ تعریف مفاهیم	۱۷
مقدمه	۲۰
۲-۱ موقعیت جغرافیایی و اقلیمی حلوان	۲۰
۲-۲ موقعیت مکانی حلوان	۲۰
۲-۳ وضعیت آب و هوایی	۲۱
۲-۴ منابع آبی	۲۳
۲-۵ کوه‌های حلوان	۲۴
۲-۶ پستی‌ها و دشت‌های حلوان	۲۵
۲-۷ پوشش گیاهی حلوان	۲۵
۲-۸ حلوان و سوانح طبیعی	۲۶
۲-۹ وجه تسمیه‌ی حلوان	۲۷

۲۸	۲-۱۰ بنای حلوان
۳۰	فصل سوم. اوضاع سیاسی حلوان
۳۱	۳-۱ حلوان در زمان ساسانیان
۳۲	۳-۲ فتح حلوان
۳۳	۳-۳ حلوان در زمان معاویه بن ابی سفیان ویزید بن معاویه
۳۴	۳-۴ حلوان در زمان قیام مختار
۳۴	۳-۵ حلوان در زمان قیام مطرف بن مغیره
۳۴	۳-۶ حلوان و قیام عبدالله بن معاویه عبدالله بن جعفر بن ابی طالب
۳۵	۳-۷ حلوان در زمان قیام خازم بن خزیمه
۳۵	۳-۸ حلوان در زمان ابومسلم خراسانی
۳۶	۳-۹ روایت دو نخل حلوان
۳۶	۳-۱۰ حلوان در زمان طاهریان
۳۸	۳-۱۱ حلوان و قیام مساور بن عبدالحمید شاری
۳۸	۳-۱۲ حلوان در دوران حکومت آل زیار
۳۸	۳-۱۳ حلوان در زمان سامانیان
۳۹	۳-۱۴ حلوان در زمان حکومت بنی حسنویه
۴۳	۳-۱۵ حلوان در زمان حکومت بنی عناز
۵۰	۳-۱۶ شهرزهاب
۵۲	۳-۱۷ شهر سر پل
۵۴	فصل چهارم. موقعیت اقتصادی حلوان
۵۵	۴-۱ تاثیر موقعیت جغرافیایی حلوان بر اقتصاد آن
۵۶	۴-۲ محصولات کشاورزی حلوان
۶۳	۵-۱ اوضاع اجتماعی حلوان
۶۵	۵-۲ اوضاع دینی حلوان
۶۷	۵-۳ شخصیت‌های معروف حلوان
۷۱	۶-۱ عوامل رونق حلوان

۷۱	 ۶-۲ عوامل افول حلوان
۹۱	 منابع و مأخذ
۹۲	 منابع تاریخی
۹۷	 تحقیقات جدید
۹۹	 مقالات
۹۹	 پایان نامه

فهرست عکس‌ها و نقشه‌ها

- عکس شماره ۱- تصویر هوایی از منطقه حلوان ۷۴
- عکس شماره ۲- نقش برجسته و کتیبه آنوبا نی نی در نزدیکی حلوان ۷۵
- عکس شماره ۳- مقبره دکان داود در نزدیکی حلوان ۷۶
- عکس شماره ۴- بنای طلاق گرا در نزدیکی حلوان ۷۷
- عکس شماره ۵- رودخانه حلوان ۷۸
- عکس شماره ۶- مقبره حمزه بن حبيب ۷۸
- عکس شماره ۷- مقبره احمد بن اسحاق که در حلوان درگذشت ۷۹
- عکس شماره ۸- مقبره احمد بن اسحاق که در حلوان درگذشت ۸۰
- نقشه شماره ۱- استان‌های عراق و خوزستان ۸۱
- نقشه شماره ۲- فتوحات عراق ۸۲
- نقشه شماره ۳- غارات معاویه ۸۳
- نقشه شماره ۴- عصر مروانیان، شورش‌ها ۸۴
- نقشه شماره ۵- استان‌های خلافت عباسیان ۸۵
- نقشه شماره ۶- قلمرو طاهریان ۸۶
- نقشه شماره ۷- قلمرو صفاریان ۸۷
- نقشه شماره ۸- قلمرو سامانیان ۸۸
- نقشه شماره ۹- قلمرو آل بویه ۸۹
- نقشه شماره ۱۰- قلمرو سلجوقیان ۹۰

مقدمه

حلوان شهری تاریخی در مغرب ایران که امروزه جز ویرانه‌هایی از آن باقی نمانده است. شهر حلوان بر مدخل یکی از گردنه‌های زاگرس معروف به عقبه‌ی حلوان، در ساحل چپ رود حلوان (از ریزابه‌های رود دیاله) قرار داشت. در منابع دوره اسلامی، بنای شهر حلوان را به قباد اول ساسانی (حک: ۴۸۸-۴۹۶، ۴۹۹-۵۳۱) نسبت داده‌اند اما به نظر می‌رسد شهر حلوان خیلی پیشتر از این زمان هم وجود داشته‌است. به استناد لوحه‌ای متعلق به حدود ۲۶۰۰ ق. م که از سر پل زهاب به دست آمده‌است، این منطقه در زمان پادشاهی آنوبانی‌نی در تصرف لولوبی‌ها بود و سپس جزو قلمرو کاسی‌ها (۱۷۳۴-۱۵۸۵ ق. م) گردید به استناد مقبره‌ای صخره‌ای معروف به دکان داوود (متعلق به آستیایک پادشاه ماد) در نزدیکی ویرانه‌های حلوان، این شهر مدتی جزو قلمرو مادها (۷۰۸-۵۵۰) بوده است. در زمان هخامنشیان و در دوره‌ی پادشاهی داریوش اول (۵۲۱-۴۸۶ ق. م) حلوان در مسیر یکی از دو جاده‌ی مهم راه شاهی بود که بابل را به بیستون و اکباتان مرتبط میکرد. در دوره‌ی ساسانیان، حلوان کوره‌ای به نام خسرو شاد فیروز در منطقه‌ی سواد بود که پنج تسوج (شهر) داشت (فیروز قباد، جبل، تامرا، اربل (اربیل) و خانقین) و جزوالمهین (منطقه‌ای از گردنه‌ی حلوان تا اطراف همدان) به شمار می‌آمد. عوامل چندی باعث رونق و پیشرفت حلوان در دوره‌ی ساسانی شد. مهمترین عامل رونق حلوان در زمان ساسانی موقعیت ارتباطی این شهر بود. حلوان در مسیر شاهراه اصلی ایران، خراسان- تیسفون قرار داشت و به نوعی دروازه‌ی شرقی پایتخت ساسانیان بود. رونق و شکوفایی اقتصادی شهر حلوان نتیجه‌ی عبور کاروان‌های تجاری از آن بود و همین موقعیت حلوان باعث توجه پادشاهان ساسانی به‌این شهر می‌شد به طوری که قباد اول ساسانی دیوان خراج را در این شهر قرارداد. رونق و شکوفایی حلوان در سده‌های نخستین اسلامی نسبت به دوره‌ی قبل از آن تا حد زیادی از میان رفت و دیگر از سوی جغرافی‌نویسان به عنوان استان اطلاق نشده بلکه از آن با عنوان شهر یاد شده‌است. از نیمه‌ی قرن چهارم به بعد عنوان شهرک برای حلوان به کار رفته است که میتواند از تداوم روند افول این شهر و کاهش مساحت و رونق آن حکایت داشته باشد. از قرار معلوم زلزله‌ی مهیبی که در سال ۳۴۷ ه. ق حلوان را لرزاند ضربه‌ای بزرگ بر آن بود و روند مذکور را تشدید نمود. در قرون پنجم و ششم و با آغاز حملات

ترکمانان سلجوقی به ایران حلوان هم آماج حملات ترکمانان قرار گرفت و باعث ویرانی هر چه بیشتر حلوان شد علاوه بر حملات ترکمانان به حلوان وقوع زلزله‌ای مهیب در نیمه‌ی قرن ششم ه ق حلوان را به طور کامل ویران کرد در قرن هفتم ه ق از حلوان به اندازه‌ی قریه‌ای کوچک باقی مانده بود. قرن هشتم ه ق را باید قرن خاموشی حلوان دانست چرا که از این تاریخ به بعد دیگر نامی از حلوان در منابع دیده نمی‌شود. برخلاف بیشتر شهرهایی که پس از ویرانی زمانی دوباره آباد می‌شوند حلوان پس از ویرانی دیگر روی آبادانی ندید و در منابع هم علت آن نیامده است. مطالب ذکر شده ذهن نگارنده را به جغرافیای تاریخی این شهر و بررسی عوامل رونق و افول حلوان مشغول کرد از آنجا که هیچ تحقیق رساله‌ای درباره‌ی این شهر صورت نگرفته نگارنده را بر آن داشت تا این موضوع را جهت این تحقیق انتخاب نماید. روش انجام این تحقیق به صورت توصیفی- تحلیلی است و با مراجعه به منابع جغرافیایی و تاریخی ضمن گردآوری داده‌ها و اطلاعات به توصیف و تحلیل پرداخته شده است. این تحقیق با مشکلاتی نیز مواجه بوده است از جمله کمبود وقت و عدم اجازه‌ی عکس‌برداری از منطقه به خاطر نظامی بودن آن هر چند این تحقیق خالی از اشکال نیست امید می‌رود راهگشای کسانی باشد که در این زمینه تحقیق می‌کنند.

فصل اول

کلیات تحقیق

پیشگفتار

در این پژوهش جغرافیایی تاریخی حلوان و سیر تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و عوامل موثر بر رونق و افول این شهر مورد بررسی قرار گرفته است. حلوان نام شهری تاریخی در مغرب ایران از زمان ساسانیان تا اواخر قرن هشتم ه. ق است. این شهر بر مدخل یکی از گردنه‌های زاگرس معروف به عقبه‌ی حلوان، در ساحل چپ رود حلوان (از زیرابه‌های رود دیاله) قرارداشت. در منابع دوره اسلامی، بنای شهر حلوان را به قباد اول ساسانی (حک: ۴۸۸-۴۹۶-۴۹۹-۵۳۱ م) نسب داده‌اند. اما به نظر می‌رسد این شهر خیلی پیشتر از این زمان هم وجود داشته است. به استناد لوحه‌ای متعلق به ۲۶۰۰ ق. م که از سرپل زهاب به دست آمده است، این منطقه در زمان پادشاهی آنوبانی‌نی در تصرف لولوبی‌ها بود، سپس جزو قلمرو کاسی‌ها (۱۷۳۴-۱۵۸۵ ق م) گردید. به استناد مقبره‌ای صخره‌ای معروف به دکان داوود (متعلق به آستیاگ پادشاه ماد) در نزدیکی ویرانه‌های حلوان، این شهر، مدتی جزو قلمرو مادها (۷۰۸-۵۵۰ ق م) بوده است. در زمان هخامنشیان و در دوره‌ی پادشاهی داریوش اول (۵۲۱-۴۸۶ ق. م) حلوان در مسیر یکی از دو جاده‌ی مهم راه شاهی بود که بابل را به بیستون و اکباتان مرتبط می‌کرد.

در دوره ساسانیان حلوان کوره‌ای (استان) محسوب می‌شد به نام خسروشاد فیروز که پنج تسوج طسوج (شهر) داشت شامل فیروزقباد، جبل، تامرا، اربل (اربیل) و خانقین و جزو الماهین (منطقه‌ای از گردنه‌های حلوان تا اطراف همدان) به شمار می‌آمد. عوامل چندی باعث رونق و پیشرفت حلوان در دوره‌ی ساسانی شده بود. مهمترین عامل رونق حلوان در زمان ساسانی موقعیت ارتباطی این شهر بود. حلوان در مسیر شاهراه اصلی ایران، خراسان تیسفون قرار داشت و به نوعی دروازه‌ی شرقی پایتخت ساسانیان بود. همین موقعیت خاص جغرافیایی باعث شده بود که پادشاهان ساسانی توجه خاصی به این شهر نمایند و موجبات پیشرفت بیشتر حلوان را فراهم آورند به طوری که قباد اول ساسانی (حک: ۴۸۸-۴۹۶-۴۹۹-۵۳۱ م) دیوان خراج را در این شهر قرار داد. رونق و شکوفایی حلوان در سده‌های نخستین اسلامی نسبت به دوره‌ی قبل از آن تا حد زیادی از میان رفت و دیگر از سوی جغرافی‌نویسان به عنوان استان اطلاق نشده بلکه از آن با عنوان شهر یاد

شده است. از نیمه قرن چهارم ه. ق به بعد عنوان شهرک برای حلوان به کار رفته است که می‌تواند از تداوم روند افول این شهر و کاهش مساحت و رونق آن حکایت داشته باشد. از قرار معلوم زلزله‌ی مهیبی که در سال ۳۴۷ ه. ق حلوان را لرزاند ضربه‌ی بزرگی بر آن بود و روند مذکور را تشدید نمود. در قرن پنجم و ششم ه. ق و با آغاز حملات ترکمانان سلجوقی به ایران حلوان هم آماج حملات ترکمانان قرار گرفت و باعث ویرانی هر چه بیشتر حلوان شد. علاوه بر حملات ترکمانان به حلوان وقوع زلزله‌ی مهیب در نیمه قرن ششم ه. ق حلوان را تا حدود زیادی ویران کرد. در قرن هفتم ه. ق از حلوان به‌اندازه‌ی قریه‌ای کوچک باقی مانده بود. قرن هشتم ه. ق را باید قرن خاموشی حلوان دانست چرا که از این تاریخ به بعد دیگر نامی از حلوان در منابع نیامده و نام حلوان از صفحه‌ی تاریخ محو می‌شود. در این پژوهش که در شش فصل نوشته شده جغرافیای تاریخی حلوان، سیر تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حلوان و همچنین عوامل رونق و افول این شهر مورد بررسی قرار گرفته است. فصل اول این پژوهش کلیات پژوهش را در بر می‌گیرد. فصل دوم به موقعیت تاریخی موضوع مورد پژوهش اختصاص یافته در فصل سوم اوضاع سیاسی حلوان از زمان ساسانیان تا اواخر قرن هشتم ه. ق را در بر می‌گیرد. فصل چهارم جغرافیای حلوان بررسی شده است. در فصل پنجم اوضاع اجتماعی و فرهنگی حلوان مورد بررسی قرار گرفته و در فصل ششم و پایانی هم نتیجه گیری این پژوهش و تصاویر و نتیجه‌ها و همچنین کتابنامه‌ی این پژوهش آمده است.

۱ - ۱ بیان مسئله

حلوان نام یکی از شهرهای ایران از دوره‌ی ساسانی تا اواخر قرن هشتم ه.ق است که در غرب ایران میان نواحی جبال و عراق عجم قرار داشته است. از نظر موقعیت جغرافیایی حلوان در مسیر شاهراه اصلی خراسان به بغداد قرار داشت و همین امر باعث شده بود که در دوره‌ی ساسانی علاوه بر موقعیت تجاری کشاورزی ممتاز از مراکز نظامی نیز به شمار می‌آمد در دوران اسلامی این شهر حیات تمدنی خود را بعد از وقفه‌ای نه چندان طولانی بر اثر حملات مسلمانان، دوباره از سر گرفت و اهمیت خود را بازیافت. اما لشکرکشی فاتحان و آشوب‌های محلی همچنین سوانح طبیعی همواره حیات تمدنی این شهر را به خطر می‌انداخت عوامل ذکر شده باعث شد که حلوان طی چند قرن رو به افول بگذارد تا اینکه جغرافی‌نویسان در سده هشتم ه.ق حلوان را شهری متروک توصیف می‌کنند. این مساله می‌تواند به عنوان مسئله تاریخی در پژوهش حاضر با توجه به قرارگرفتن حلوان در مسیر شاهراه خراسان به بغداد مورد توجه قرار گیرد. مساله‌ی اصلی در پژوهش حاضر این است که موقعیت خاص جغرافیایی حلوان با توجه به قرار گرفتن در مسیر شاهراه ارتباطی خراسان به بغداد چه تاثیری بر رونق و افول این شهر نهاده است.

۱-۲ موضوع پژوهش

جغرافیای تاریخی حلوان از زمان ساسانیان تا اواخر قرن هشتم ه.ق و بررسی عوامل رونق و افول این شهر

۱-۳ قلمرو پژوهش

قلمرو مکانی: حلوان در غرب ایران

قلمرو زمانی: زمان ساسانیان تا قرن هشتم ه.ق

قلمرو موضوعی: جغرافیای تاریخی حلوان و بررسی عوامل رونق و افول این شهر

۱-۴ اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به اینکه تاثیر موقعیت جغرافیایی هر منطقه بر تحولات و رویدادهای آنجا، بررسی جغرافیای

تاریخی و تاثیر آن بر گذشته‌ی هر شهر اهمیت پیدا می‌کند. بیشتر تحقیقاتی که تا کنون در حوزه‌ی جغرافیای تاریخی انجام گرفته در مورد شهرهایی است که هم اکنون هم وجود دارند. اما در گذشته شهرهایی هم بودند که زمانی جزو شهرهای پر رونق محسوب می‌شدند و طی چند قرن و تحت تاثیر عوامل مختلف روبه ویرانی می‌گذارند. حلوان هم یکی از همین شهرهاست که در گذشته از رونق خاصی برخوردار بود. اما طی چند قرن رو به افول نهاد و در نهایت در قرن هشتم ه.ق به‌طور کامل ویران شد. لذا پرداختن به جغرافیای تاریخی این‌گونه شهرها می‌توان نقش عوامل محیطی و جغرافیایی را بر رونق و افول یک شهر مشخص کرد.

۱-۵- اهداف پژوهش

هدف از این پژوهش اولاً بررسی جغرافیای تاریخی حلوان از زمان ساسانیان تا اواخر قرن هشتم ه.ق و همچنین سیر تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی این شهر و ثانیاً بررسی عوامل طبیعی و جغرافیایی در رونق و افول این شهر

۱-۶- سوال‌های پژوهش

۱- جغرافیای مکانی حلوان با توجه به قرار گرفتن این شهر در مسیر تجارت شرق و غرب یعنی خراسان به بغداد چه تاثیری بر تحولات این شهر از زمان ساسانیان تا اواخر قرن هشتم ه.ق نهاد؟

۲- اوضاع اقتصادی حلوان چه تاثیری بر رونق و افول این شهر نهاد؟

۳- با توجه به قرار گرفتن حلوان در معرض سوانح طبیعی، جغرافیای طبیعی حلوان چه اندازه بر افول این شهر تاثیر گذار بود؟

۱-۷- موانع پژوهش

به خاطر نظامی بودن اجازه عکسبرداری از آن داده نمی‌شود.

۸-۱ فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اول: از نظر موقعیت جغرافیایی حلوان در مسیر شاهراه اصلی خراسان به بغداد قرار داشت و همین امر باعث شده بود که در دوره‌ی ساسانی علاوه بر موقعیت تجاری و کشاورزی از مراکز نظامی نیز به‌شماررود. در دوران اسلامی باتوجه به آشوب‌های محیطی و همچنین موقعیت جغرافیایی حلوان که در مسیر خراسان به بغداد قرار داشت و باعث لشکرکشی فاتحان به این شهر می‌شد جاده‌های حلوان ناامن شد و در نهایت اقتصاد آن از رونق افتاد و باعث افول این شهر و در نهایت ویرانی آن در قرن هشتم ه.ق شد.

فرضیه دوم: از نظر اقتصادی حلوان در مسیر تجارت شرق به غرب یعنی خراسان به بغداد قرار داشت و نخستین عامل در رونق این شهر نیز همین بود. در دوران اسلامی به دلیل ناامن شدن راههای ارتباطی منتهی به حلوان اقتصاد این شهر از رونق افتاد و باعث افول و ویرانی این شهر شد.

فرضیه سوم: از لحاظ طبیعی حلوان در منطقه‌ی زلزله‌خیز قرار گرفته بود. وقوع چند زلزله‌ی مهیب در قرن چهارم و ششم ه.ق این شهر را ویران کرد و در کنار عوامل دیگر باعث افول و در نهایت ویرانی این شهر در قرن هشتم ه.ق شد.

۹-۱ روش انجام پژوهش

روش به کار رفته در این پژوهش براساس روش توصیفی تحلیلی می‌باشد که ضمن گردآوری داده‌ها و اطلاعات تاریخی مربوط به جغرافیای تاریخی حلوان به بحث و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است.

۱۰-۱ پیشینه‌ی موضوع پژوهش

در حوزه‌ی جغرافیای تاریخی حلوان دو مدخل دو مقاله کارشده. از مدخل‌هایی که کار شده مدخلی است که در دو صفحه و در دانشنامه‌ی جهان اسلام آمده که به صورت مختصر به معرفی شهر حلوان می‌پردازد و دیگری مدخلی است که در دایره‌المعارف بزرگ فارسی آمده و آن هم مانند همان مدخل قبلی به صورت اختصار به معرفی حلوان می‌پردازد. از جمله مقالاتی که درباره‌ی حلوان کارشده یکی مقاله‌ی حلوان و توسعه‌ی جهانگردی در غرب است که توسط آقای مهدی فریور نوشته شده و در آنجا هم به اختصار

به معرفی شهر حلوان می‌پردازد. از دیگر مقالاتی که درباره‌ی جغرافیای تاریخی حلوان کار شده جغرافیای تاریخی حلوان است که در فصلنامه‌ی علمی تخصصی تاریخ اسلام توسط آقای صباح خسروی چاپ شده و در آن به بررسی عوامل افول و رونق حلوان پرداخته شده.

۱-۱۱ معرفی منابع و مأخذ

کتاب جغرافیایی

البلدان: البلدان نوشته‌ی احمد بن ابی یعقوب اسحاق ابن جعفر بن وهب بن واضح است که در منابع از او به عنوان یعقوبی یاد می‌شود. و به عنوان کاتب و اخباری نیز شهرت دارد. یعقوبی در بغداد به دنیا آمد و همانجا زیست کرده است. تاریخ تولد او دانسته نیست. اما تاریخ وفاتش را سال ۲۸۴ هـ ق دانسته‌اند. یعقوبی به عنوان مورخ و جغرافی‌دان شناخته می‌شود. آثار وی نیز در همین دو زمینه تألیف شده است. البلدان کتابی جغرافیایی و در واقع قدیمی‌ترین کتاب جغرافیای عربی است که به دست ما رسیده است. در این کتاب تقسیم ولایات تازگی دارد و به راه‌های ارتباطی نیز توجه کافی شده است. توجه یعقوبی در این کتاب اساساً معطوف به مسائل آماری و توصیف عوارض زمین است. یعقوبی در این کتاب به موضوع خراج نیز توجه بسیار دارد و از نژادشناسی و صنایع و فنون نیز غافل نیست. در البلدان به ویرانی حلوان توسط بلایای طبیعی و نیز ترکیب جمعیتی حلوان اشاره شده است.

مسالك و ممالك ابن خرداد: به ابوالقاسم عبیدالله بن خردادبه مورخ و جغرافی‌دان قرن سوم هـ ق است مؤلفان دو تاریخ ۲۰۵ هـ ق و ۲۱۱ هـ ق را به عنوان زمان ولادت ابن خردادبه ذکر کرده‌اند و سال ۳۰۰ هـ ق را نیز به عنوان سال مرگ او نوشته‌اند. ابن خردادبه در روزگار خلافت الواثق بالله [حک: ۲۲۷-۲۳۲] به سمت صاحب البرید و الخبر یعنی رئیس پست و اطلاعات منسوب شد و چنین به نظر می‌رسد که این شغل موجب آگاهی وسیع پیرامون وضع راهها، میزان خراج و اوضاع جغرافیایی و اداری ایران و سرزمین‌های اسلامی و غیر اسلامی سبب تألیف کتاب شده باشد. نزدیکی وی با خلیفه معتمد عباسی [حک: ۲۲۷-۲۳۲] و شرکت در خوش‌گذرانی‌ها و سرگرمی‌های ادبی و هنری سبب شد که ابن خردادبه به جز رشته‌ی جغرافیا به

مطالعه و نوشتن آثاری در زمینه‌های ادب، موسیقی، طباحی و غیره نیز بپردازد. کتاب مسالک و ممالک ابن‌خردادبه با اطلاعات مرسوم جغرافیایی، ریاضی و مخصوصاً توصیف شکل زمین بنابر نظر بطلمیوس آغاز می‌شود. مؤلف سپس فصلی کوتاه درباره‌ی جهت قبله‌ی شهرها قسمت مهمی را به سخن از سواد عراق اختصاص داده و تقسیمات اراضی و نوع خراج آن رایاد کرده است و درباره‌ی تاریخ آن نیز در اینجا و در مورد دیگر کتاب ملاحظات به قلم آورده. مسالک و ممالک ابن‌خردادبه احتمالاً نخستین اثر با عنوان عمومی مسالک و ممالک است و مؤلف آن نخستین فردی است که کتابی در جغرافیای اقتصادی گردآوری کرده است. در این کتاب به محصولات کشاورزی حلوان و همچنین ورود سفر از طریق حلوان به دربار ساسانی مطالبی آمده که از این نظر حائز اهمیت است.

البلدان ابن فقیه: یکی دیگر از آثاری که در حوزه‌ی جغرافیایی تألیف شده، کتاب البلدان اثر ابن‌فقیه همدانی است، این اثر نوشته‌ی ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق معروف به ابن‌فقیه همدانی جغرافی‌دان سده‌ی سوم هـ ق است. در این کتاب علاوه بر مطالب جغرافیایی، احادیث، داستان‌ها و مطالب عجیب و غریب نیز آمده است. در این کتاب به وجود دفاتر خراج در حلوان اشاره شده که از این نظر حائز اهمیت است.

الخراج و صناعة الکتاب: یکی از کتبی که حاوی اطلاعات ارزشمند در حوزه‌ی جغرافیای تاریخی می‌باشد، کتاب الخراج و صناعة الکتاب نوشته‌ی قدامة بن جعفر در سده‌ی چهارم است. او این کتاب را به فاصله‌ی سالهای ۳۲۰ - ۳۱۶ هـ ق نوشته. قدامة بن جعفر ظاهراً کتابی مفصل داشته متشکل بر آنچه دبیران و منشیان به دانستن آن محتاج بوده‌اند و کتاب الخراج جزئی از آن کتاب مفقود بوده است که بعدها قسمت‌هایی از آن به دست آمده است. قدامة چون در اداره‌ی مرکزی بغداد ناظر حساب و درآمد بوده شغلش ایجاب می‌کرد کتاب الخراج را که در آن از تقسیمات قلمرو خلافت و سازمان برید و مالیات هر ولایت سخن گفته بود بنویسد. در این کتاب به مقدار خراج پرداختن حلوان اشاره شده که از این نظر بسیار حائز اهمیت است.

مسالك و ممالك اصطخری : ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری معروف به کرخی، جغرافی‌دان پرآوازه‌ی سده‌ی چهارم هـ ق است. وی از اهالی استخر فارس بود. سال تولدش مشخص نیست ولی سال درگذشتش با اختلاف پس از ۳۴۰ هـ ق نوشته شده است. اصطخری پس از ابوزید احمد بن سهل بلخی از پایه گذاران دانش جغرافیا در جهان اسلام است. از اصطخری دو اثر بر جای مانده که یکی صورالاقالیم و دیگری مسالك و ممالك است. اصطخری در مسالك و ممالك به توصیف جهان اسلام پرداخته و آن را به بیست اقلیم بخش کرده است. وی در تقسیمات جغرافیایی خویش به مناطق واقع در طول و عرض‌های شناخته شده چندان عنایتی مبذول نداشته بلکه به مناطق وسیع و بزرگ توجه نموده است. او پس از ذکر اطلاعاتی عمومی پیرامون ربع مسکون و مساحت سرزمین‌ها، وضع دریاها را به شرح آورده و به صورتی مشروح به ذکر مختصات مناطق اسلامی عصر خویش از جمله جزیره العرب، دریاهای پارسی، مغرب واندلس، سیسیل، مصر و شام، دریای روم (مدیترانه) جزیره، عراق، جنوب ایران (خوزستان، فارس، کرمان) سند و هند، مرکز و شمال ایران، ارمنستان، آرام، آذربایجان، جبال، دیلم، خزر، دریای خزر، و سرانجام ماوراءالنهر پرداخته است، اصطخری در وصف هریک از کشورها و سرزمین‌ها اطلاعاتی از حدود و نیز شهرک‌های آنجا با ذکر مساحت‌ها به دست می‌دهد و با تفصیل به شرح محصولات بازرگانی، صنعت و احوال قومی و نژادی آن‌ها می‌پردازد. این کتاب حاوی اطلاعاتی درباره‌ی محصولات حلوان و همچنین شهرهای تابع این شهر در زمان ساسانیان است.

صورة الارض (ابن حوقل): این کتاب نوشته‌ی ابوالقاسم محمد بن حوقل یا محمد بن علی نصیبینی، بازرگان، سیاح و جغرافی‌دان عرب در قرن چهارم هـ ق می‌باشد. وی در نصیبین واقع در بین النهرین علیا به دنیا آمد، ولی تاریخ ولادتش معلوم نیست. تاریخ مرگ او نیز در منابع نیامده اما احتمالاً پس از ۳۶۷ هـ ق بوده است. ابن حوقل دو اثر معروف داشته یکی کتابی درباره‌ی سیسیل که در دست نیست و دیگری کتاب المسالك و الممالك یا صورة الارض. صورة الارض کتابی معتبر در دانش جغرافی و تا حدودی جغرافیای تاریخی است. شرح سرزمین‌ها و شهرها و بیان مسافت در این کتاب از دقت کافی برخوردار است. در این

کتاب مطالبی پیرامون اوضاع طبیعی حلوان و همچنین محصولات آن آمده است که از این نظر دارای اهمیت است.

اشکال العالم: اشکال العالم تألیف ابوالقاسم بن احمد جیهانی از مشهورترین جغرافی‌نویسان نیمه‌ی دوم قرن چهارم است. کتاب گران قدر اشکال العالم تألیف وی نه تنها از امهات کتاب جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی است بلکه نخستین مجموعه‌ای است که محققى آگاه از آداب و رسوم و امور اجتماعى و اقتصادى به ویژه اوضاع جغرافیایی سرزمین‌های اسلامی فراهم آورد. در این کتاب مطالبی درباره‌ی موقعیت جغرافیایی حلوان آمده که بسیار حائز اهمیت است.

حدود العالم من المشرق الى المغرب: کتاب ارزشمند حدود العالم از نویسنده‌ای ناشناس است که به سال ۳۷۳ هـ ق تألیف شده است. حدود العالم کتابی جغرافیایی است که در آن ویژگی‌های جغرافیای طبیعی و جغرافیای تاریخ عالم به دقت به تصویر کشیده شده است. در این کتاب مطالبی درباره‌ی وسعت خاک حلوان در قرن چهارم هـ ق آمده که از این نظر دارای اهمیت زیادی است.

احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم: احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم نام کتاب جغرافیایی عربی بسیار مشهوری از اواخر قرن چهارم هـ ق است که شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد بن ابی بکر شامی مقدسی آن را در سال ۳۷۵ هـ ق تألیف کرده است. تنها اطلاعی که درباره‌ی زندگی مقدسی داریم از مطالب کتاب خود او به دست می‌آید و به ظاهر این تنها کتابی است که تألیف کرده است. بیشتر نوشته‌های مقدسی در این کتاب بر اساس مشاهدات و تجزیه و تحلیل‌های عالمانه‌ی خود اوست و به همین جهت کتاب او مشتمل بر نتایج تحقیقات و جستجوهای وی در پهنه‌ی وسیعی از سرزمین‌های مرکزی و شرقی جهان اسلام است. در موضوع کتاب خود را در تمام نقاط جغرافیایی مسکونی و بیان فعالیت‌های حرفه‌ای و اقتصادی و تجارتی و دینی مردمانی که در آنها می‌زیسته‌اند قرار داده است به همین جهت در مقدمه نوشته است که قصد در توصیف جغرافیایی جهان اسلام است. تعریف مقدسی از جغرافیا بسیار به تعریف جدید آن شباهت دارد و همان‌گونه که جغرافیای طبیعی را شامل می‌شود موضوع‌های اجتماعی و اقتصادی و حتی مسائل

دینی انسان‌شناختی و مردم‌شناختی را نیز در بر می‌گیرد.

روش مقدسی در همه‌ی این موضوع‌ها مبتنی بر تجربه و مشاهده‌ی عینی بوده است. مقدسی در درجه اول بر تجربه‌ها و مشاهده‌های شخصی توجه داشت و هر جا که امکان تجربه و مشاهده نبود از اشخاص موثق و واسطه‌های آگاه کسب اطلاع می‌کرد. و برای تکمیل معلومات خویش به بایگانی‌های رسمی مراجعه کرده و از کتابخانه‌ها استفاده کرده است. در این کتاب مطالبی درباره‌ی خصوصیات اخلاقی مردم حلوان، کنیسه‌ی یهودیان در آنجا و همچنین وسعت خاک حلوان در قرن چهارم هـ ق آمده که بسیار حائز اهمیت است.

معجم البلدان: معجم البلدان که نام کامل آن معجم البلدان فی معرفة المدن و القری و الخراب و العمار و السهل و الواعر من کل مکان می‌باشد اثر یاقوت حموی می‌باشد که آن را در سال ۶۱۵ هـ ق شروع کرده و در سال ۶۲۱ هـ ق به پایان رسانده است. این کتاب فرهنگی جغرافیایی بزرگ است که به ترتیب حروف الفبا در نام جایگاه‌ها مرتب شده است. به خاطر این که در این کتاب استان‌ها، شهرها، دیه‌ها، محله‌ها، کاخ‌ها، مسجدها، دیرها، رودخانه‌ها، بیابان‌ها، کوه‌ها و هر نقطه‌ی جغرافیایی که مردم به آن نام داده باشند در کنار یکدیگر نهاده شده. شناسانده می‌شود. در این کتاب مطالبی درباره‌ی اوضاع جوی حلوان، وجود چشمه‌های گوگردی در این شهر ریشه‌ی کلمه‌ی حلوان آمده که بسیار حائز اهمیت است.

آثار البلاد و اخبار العباد : کتابی بسیار مهم و ارزنده درباره‌ی جغرافیای جهان یا هفت اقلیم که در عصر مغول نوشته شده است آثار البلاد و اخبار العباد می‌باشد. مؤلف این اثر ارزشمند دانشمند بزرگ ایرانی عمادالدین زکریاء بن محمد بن محمود قزوینی است که در حدود سال ۶۵۰ هـ ق در قزوین به دنیا آمد و در سال ۶۸۲ هـ ق وفات یافت. کتاب آثار البلاد دارای سه مقدمه و هفت عنوان درباره‌ی هفت اقلیم است. مقدمه‌ی اول درباره‌ی نیاز به پدید آوردن شهرها و روستاهاست. مقدمه‌ی دوم درباره‌ی خواص بلاد و دارای دو فصل می‌باشد. فصل یکم درباره‌ی تأثیر بلاد در ساکنان و فصل دوم درباره‌ی تأثیر بلاد در معادن، گیاهان و جانداران است. مقدمه‌ی سوم درباره‌ی اقلیم زمین است. پس از این سه مقدمه مؤلف اقلیم هفت‌گانه را زیر عنوان مختلف بررسی می‌کند و بلاد آن را به ترتیب حروف الفبا شرح می‌دهد. در این کتاب مطالبی